

II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2019.54.50-59>

Смочко Наталія Михайлівна,
кандидат географічних наук, доцент

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,
e-mail: natazak@ukr.net

МОНОРОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ У ТЕОРІЇ СУЧАСНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Метою даної роботи є теоретичне дослідження понятійно-категоріального апарату територіальної системи монорозвитку в теорії сучасної суспільної географії, а саме визначення її ознак, властивостей, відношень та зв'язків.

Методика. В дослідженні використані загальнонаукові методи, зокрема аналіз, науковий синтез, аналітичний метод, методи порівняння та узагальнення. Структуру територіальної системи, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у компонентно-функціональній і територіально-функціональній аспектах. Відповідно, потреба ідентифікації категорії монорозвитку та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує детального розгляду її етимології, змістового відокремлення від інших категорій, тобто наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення.

Наукова новизна полягає в тому, що запропоновано в науковий обіг теорії суспільної географії категорію «територіальна система монорозвитку». Розкрито системні та особливі ознаки, властивості, відношення та зв'язки територіальної системи монорозвитку як складної дискретної форми територіальної організації суспільства. Структуру територіальної системи, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у компонентно-функціональній і територіально-функціональній аспектах.

Практичне значення. Результати даного дослідження являються основою для проведення науково-теоретичних досліджень територіальної системи монорозвитку, її ідентифікації та комплексного вивчення функціонування в сучасному геопросторі.

Ключові слова: монорозвиток територіальних систем, ознаки, властивості, відношення, зв'язки моносистеми, територіальна система монорозвитку.

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2019.54.50-59>

Смочко Наталья Михайловна,
кандидат географических наук, доцент

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,
e-mail: natazak@ukr.net

МОНОРАЗВИТИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СИСТЕМ В ТЕОРИИ СОВРЕМЕННОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ

Целью данной работы является теоретическое исследование понятийно-категориального аппарата территориальной системы моноразвития в теории современной общественной географии, а именно определение ее признаков, свойств, отношений и связей.

Методика. В исследовании использованы общенаучные методы, в частности анализ, научный синтез, аналитический метод, методы сравнения и обобщения. Структуру территориальной системы, как конкретной исторически-временной формы организации общества можно рассматривать в компонентно-функциональном и территориально-функциональном аспектах. Соответственно, потребность идентификации категории моноразвития и присущих ей различий в теории общественной географии требует детального рассмотрения ее этимологии, содержательного отделения от других категорий, то есть научного обоснования с учетом специфики географического осмысления.

Научная новизна заключается в том, что предложено в научный оборот теории общественной географии категорию «территориальная система моноразвития». Раскрыты системные и особые признаки, свойства, отношения и связи территориальной системы моноразвитку как сложной дискретной формы территориальной организации общества.

Практическое значение. Результаты данного исследования являются основой для проведения научно-теоретических исследований территориальной системы моноразвития, ее идентификации и комплексного изучения функционирования в современном геопространстве.

Ключевые слова: моноразвитие территориальных систем, признаки, свойства, отношения, связи моносистемы, территориальная система моноразвития.

UDC 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2019.54.50-59>

Smochko Nataliia Mykhailivna,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor

Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine,
e-mail: natazak@ukr.net

MONO-DEVELOPMENT OF TERRITORIAL SYSTEMS IN THE THEORY OF MODERN SOCIAL GEOGRAPHY

The purpose of this research work is the theoretical study of the conceptual and categorical apparatus of the territorial system of mono-development in the theory of contemporary social geography, namely the definition of its features, properties, connections and relationships.

Method. The research uses common scientific methods, including analysis, scientific synthesis, analytical method, methods of comparison and generalization. The structure of the territorial system, as a specific historical and temporal form of organization of society, can be considered in component-functional and territorial-functional aspects. Accordingly, the need of identifying the category of mono-development and its inherent differences in the theory of social geography requires detailed examination of its etymology, meaningful separation from other categories, hence, scientific justification, taking into account the specificity of geographical comprehension.

The scientific novelty is that the category «territorial system of mono-development» is proposed in the scientific circulation of the theory of social geography. The systemic and specific features, properties, relationships and connections of the territorial system of mono-development as a complex discrete form of territorial organization of society have been revealed.

Practical meaning. The results of this study are the basis for conducting scientific and theoretical studies of the territorial system of mono-development, its identification and complex study of functioning in modern geospatial.

Keywords: mono-development of territorial systems, features, properties, relationships, connections of monosystems, territorial system of mono-development.

Постановка проблеми. Поняття «монорозвиток» є важливою науковою категорією, що має своє індивідуальне змістовне навантаження, яке складається з цілої низки як широких загальнонаукових понять, так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів. Відповідно, потреба ідентифікації категорії монорозвитку та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує детального розгляду її етимології, змістового відокремлення від інших категорій, тобто наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на важливість формування територіальних систем на різних ієрархічних рівнях, до теперішнього часу проблема монорозвитку територій та передумови утворення територіальних моносистем не знайшла свого відображення у фундаментальних дослідженнях суспільної географії, що пояснюється, з одного боку, новизною даного напрямку, з іншого – наявністю багатьох підходів до вивчення мономіст різними науковими школами. Проте, слід констатувати, що комплексне вивчення категорії «монорозвиток» в наукових дослідженнях українських вчених-географів, поки що не знайшло своє відображення, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті. Головною метою даної роботи є теоретичне дослідження понятійно-категоріального апарату територіальної системи монорозвитку в теорії сучасної суспільної географії, а саме визначення її ознак, властивостей, відношень та зв'язків.

Вклад основного матеріалу. У контексті сучасних викликів географічній науці, пов'язаних з ускладненням і зміною змісту геосистем, актуальним стає вдосконалення і доповнення поняттєво-категоріального апарату суспільної географії, у тому числі аналіз організації, структури, закономірностей розвитку складних геосистем – територіальних суспільних систем, з яких складається географічний простір, а також суспільно-географічних процесів, під впливом яких він трансформується. При цьому враховуючи, що в суспільній географії розвиток супроводжується перетвореннями в територіальній організації суспільства (в межах країни, регіону, міста, громади), тому їх структури і форми в історичному розвитку та функціонуванні на різних ієрархічних рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнаціональному, глобальному) характеризуються домінуванням внутрішньої структури територіальної організації суспільства в географічному просторі.

При цьому враховуючи, що в суспільній географії розвиток супроводжується перетвореннями в територіальній організації суспільства (в межах країни, регіону, міста, громади), тому їх структури і форми в історичному розвитку та функціонуванні на різних ієрархічних рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнаціональному, глобальному) характеризуються домінуванням внутрішньої компонентної структури територіальної організації суспільства в географічному просторі. У свою чергу, географічний простір виступає як сукупність [1, 17]:

1) відношень та властивостей між географічними об'єктами (розташованими в геотерії), що розвиваються в певних часових рамках;

2) географічних об'єктів, які мають свою локалізацію (місцезнаходження) і

характеризуються множинністю відношень і взаємодій між ними [19, с.166].

Грунтуючись на наукові дослідження територіальної організації суспільства О.В. Гладкого, І.С. Іщука, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, можна зазначити, що суспільно-географічні системи на певному етапі соціально-економічного розвитку характеризуються монорозвитком, що передбачає взаємообумовлене поєднання:

1) функціонування, як регульована (у т.ч. саморегульована) цільова зміна станів територіальних утворень у часі, внаслідок взаємодії з довкіллям (природним і суспільним) для досягнення завчасно передбачених цілей [22, с.25-26];

2) центричності, як визначення географічного положення об'єкту та аналізу взаємин та взаємодії даного географічного об'єкта з іншими (що доцільне, на думку О.Г. Топчієва, для вивчення взаємодії певних видів на визначеній множині об'єктів) [19, с.168];

3) спеціалізації (інтерпретованої у якості форми суспільного розподілу праці та його раціональної організації, за окремими напрямками діяльності, що відображає процес зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках, окремих технологічних операціях із виробництва окремих видів продукції або її частин у самостійних галузях, на виробництвах і спеціалізованих підприємствах) [7].

При цьому, слід зазначити, що дане поєднання фокусується у межах територіальної системи, а саме:

1) систем розселення (розміщення населення, його просторової концентрації в межах різнорівневих територіальних таксонів, внаслідок інтеграційних процесів);

2) господарювання і природокористування (що відображає специфіку галузей виробничої та невиробничої сфери та геопросторовий поділ праці);

3) адміністративно-територіального устрою та управління (поділу території на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого будується система місцевих органів влади);

4) систем інформації та життєзабезпечення.

Таким чином, монорозвиток – це геопросторовий процес, сутнісний зміст якого полягає у відображенні інтегральних характеристик об'єктів бути здатними до незворотних, цілеспрямованих і закономірних змін; спрямований на утворення та розвиток монотериторій, які обумовлюють формування територіальних систем монорозвитку, що характеризуються яскраво вираженою моноспеціалізацією і пов'язаними з нею соціально-економічними наслідками (специфічністю систем розселення, наявністю структурних дисбалансів адміністративно-територіального устрою та управління, вузькою спеціалізацією систем інформації та життєзабезпечення), що відбуваються під впливом певних закономірностей та призводять до структурних перетворень у сучасному геопросторі.

Територіальна моносистема розглядається нами як складна дискретна форма територіальної організації суспільства, сукупність елементів або компонентів, підсистем, що перебувають у системоутворюючих відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність або цілісність, якій притаманні якісно нові властивості, яких не мають географічні об'єкти, що її складають (рис. 1). Оскільки територіальна система монорозвитку є географічною системою, то головними видами зв'язків і відношень в ній є географічні. Головна відмінність між поняттям «зв'язок» і «відношення» полягає в тому, що останнє ніколи не виступають в формі матеріального процесу [6, с.23].

Основними ознаками територіальних моносистем є:

1) множина первинних географічних об'єктів, що розглядаються як складові частини – компоненти, елементи, блоки цілісної моносистеми, які існують лише в системі, адже поза системою; вони є лише об'єктами, яким властива потенційна здатність утворення моносистеми;

1) системні зв'язки між такими об'єктами, які дозволяють розглядати моносистему як новий цілісний, інтегративний об'єкт, адже наявність чинників, що формують моносистему та елементи моносистеми, лише припускають можливість її виникнення. Для утворення моносистеми необхідно сформувати впорядковані зв'язки, тобто певну структуру, організацію моно системи, при цьому зв'язки між елементами всередині моносистеми мають бути міцнішими, ніж зв'язки окремих елементів із зовнішнім середовищем, оскільки за інших умов моносистема не зможе існувати;

2) нові інтегровані якості (властивості) моносистеми порівняно з елементами (географічними об'єктами), що її складають [18, с.169].

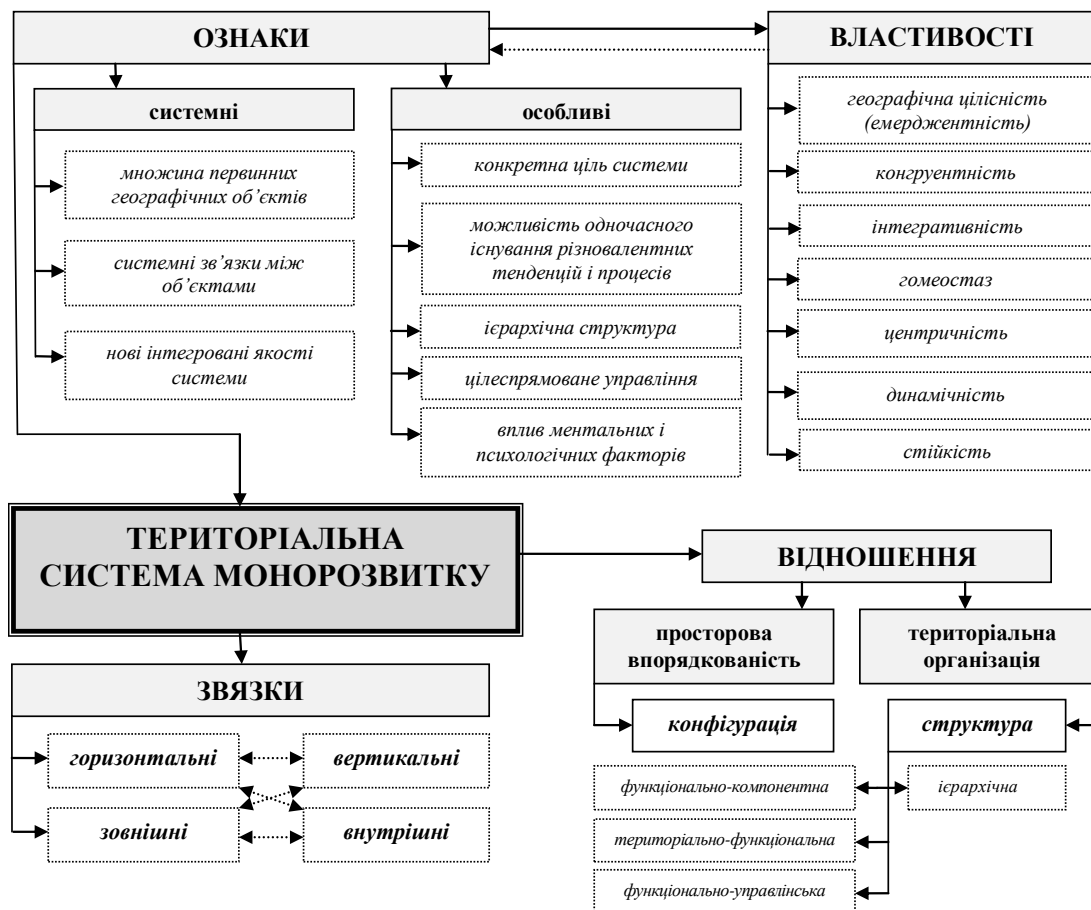

Рис. 1 Понятійно-категоріальний апарат дослідження територіальної системи моно розвитку

Окрім загальносистемних ознак можна виділити *особливі ознаки* територіальних систем моно розвитку:

- 1) наявність конкретної цілі (мети, ідеалу), яка визначає функціонування моносистеми (реалізується через її входи і виходи);
- 2) можливість одночасного існування (протікання) різновалентних тенденцій і процесів (організації та дезорганізації; інтеграції та дезінтеграції; стабілізації і дестабілізації);
- 3) наявність ієрархічної структури з чітко визначеними співвідношенням і взаємодією елементів і підсистем, яка формується свідомо з урахуванням головної цілі моносистеми;
- 4) цілеспрямоване управління, що передбачає свідоме утримання системи у заданому інтервалі параметрів її функціонування;
- 5) варіативність окремих елементів, параметрів моносистеми і схоластичність її поведінки в цілому;
- 6) значний вплив ментальних і психологічних факторів, що зумовлює суб'єктивний характер поведінки і рішень, що приймаються;
- 7) багатоваріантність розвитку в тих чи інших соціально-економічних ситуаціях та можливість творчого вирішення різних проблем [12, с.27].

Ключовою властивістю територіальної моносистеми є *географічна цілісність (емерджентність)*, що передбачає внутрішню єдність моносистеми та характеризується:

- відносною самостійністю моносистеми та її елементів, що ґрунтується на принципі неподільності елементів і підсистем на певному структурному рівні,
- функціонуванням моносистеми як єдиного цілого, що спричинює появу нових якостей, не типових елементам, що складають моносистему, за рахунок взаємодії та взаємозалежності елементів;
- адаптивністю її елементів та підсистем, що передбачає здатність протистояти ентропійним (що руйнує систему) тенденціям, динамічним змінам зовнішнього середовища, через кількісні та якісні зміни своєї конфігурації і поведінки.

Дана властивість обумовлює наявність таких інтеграційних якостей моносистеми, які притаманні системі в цілому в умовах монорозвитку та не властиві жодному з її елементів, компонентів окремо. Додавання нових елементів в систему не тільки спричинює виникнення нових зв'язків, але і змінює характеристики багатьох або всіх колишніх взаємозв'язків, приводить до зникнення деяких з них або появи нових, тобто трансформує моносистему загалом. Сутність географічної цілісності регіону як територіальної суспільної моносистеми полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Ці компоненти поєднуються під впливом певних чинників та передумов. Геселева Н.В., Заріцька Н.М. зазначають, що емерджентність доцільно розглядати як «результат виникнення між елементами системи так званих синергетичних зв'язків, які забезпечують збільшення загального ефекту до більших обсягів, ніж сума ефектів окремо взятих незалежних елементів системи» [3, с.75]. З властивості цілісності опосередковано впливає властивість *конгруентності*, що передбачає узгодженість елементів моносистеми між собою [8, с.36].

Наступною властивістю є *інтегративність*, що передбачає встановлення тісних зв'язків між елементами моносистеми, об'єднання підсистем в єдину цілісну систему монорозвитку, в процесі територіальної організації виробництва та систем розселення. Зокрема, в аграрній локальній системі монорозвитку за напрямом інтеграційних зв'язків виділяється вертикальна інтеграція, що виражається в об'єднанні виробників, які функціонують на послідовних стадіях одного виробничого ланцюга (в одному випадку – інтеграція переробників сільськогосподарської продукції, операторів аграрного ринку, а в іншому – постачальників палива, насіння, добрив і послуг для сільгоспвиробників). Горизонтально інтегровані формування створюються в результаті об'єднання підприємств, які знаходяться на одному рівні продовольчого ланцюга, наприклад сильних і неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств. При цьому відбувається розширення масштабів і укрупнення виробництва. Диверсифіковані інтегровані структури в агропромисловій сфері формуються при об'єднанні сільськогосподарських підприємств з організаціями не пов'язаними з сільським господарством єдиним технологічним процесом. У сучасному сільському господарстві це в основному машинобудівні, транспортні, підприємства легкої промисловості, сировинного комплексу та інші, за участю яких створюються конгломерати, діючі на декількох не пов'язаних між собою ринках [2, с.262].

Ступінь інтегративності визначається наявністю і величиною системоутворюючих чинників, сукупність яких збільшує структурну різноманітність та функціональні можливості моносистеми, сприяє інноваційному розвитку та здатність до самоорганізації та саморозвитку, самовідтворення, саморегулювання моносистеми. У випадку, коли моносистема функціонує як саморегульована система, то їй характерна властивість *гомеостазу*, тобто властивість постійно зберігати свої головні параметри в умовах зміни середовища. Зберегти цю властивість моносистема може при обмеженому впливі внутрішніх і зовнішніх чинників [6, с.25].

Властивість *центричності* проявляється в концентрації основних виробничих, соціальних, адміністративних, трудових, інформаційних фондів і потенціалів в ядрі моносистеми. Вона виражається в збереженні певної поляризації географічного та соціально-економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів з нівелювання регіональних контрастів. Причому можливе витіснення з ядра системи високоприбуткових модульних виробництв до периферії, за умови наявних передумов (взаємодія в дихотомії «центр-периферія»).

Динамічність процесів соціально-економічного розвитку територіальної системи монорозвитку проявляється в посиленні територіальної диверсифікації підсистем та спеціалізації виробництва в базових системах монорозвитку та зумовлена, з одного боку природними процесами, з іншого – зростаючим впливом діяльності сучасного суспільства (освоєння та впровадження інновацій, ноу-хау, продуктів інтелектуальної власності, інформаційних технологій), що залежить від постійних змін у стані зовнішнього середовища системи. Внаслідок цього система постійно перебуває у стані адаптації. Водночас, системна динамічність призводить до зростання регіональної конкурентоздатності точкових моноутворень та локальних моносистем.

Активна фаза динамічного розвитку, в т.ч. саморозвитку моносистеми триває до тих пір, поки моносистема не досягне стану *стійкості*, що проявляється у збереженні якісної визначеності (виконання моносистемою генералізованої функції) при еволюції системи. Дана властивість значною мірою залежить від системи управління.

Важливою властивістю є *комунікативність територіальної моносистеми*, що передбачає наявність інтенсивних інтеграційних взаємозв'язків між елементами, підсистемами моносистеми і

системами інформації (в якому вона існує і функціонує), які стають найбільш значущим на сучасному етапі чинником конкурентоспроможності моносистеми, здійснюючи визначальний вплив на продуктивність решти всіх чинників. Також дана властивість визначає ступінь зв'язку (енергетично-речивинний і інформаційний обмін, взаємодію) моносистеми із зовнішнім середовищем. Адже моносистема взаємодіючи із зовнішнім середовищем, адаптуючись до нього змінює його, при цьому важливим фактором є співвідношення інтенсивності впливів і швидкості реактивної зміни параметрів моносистеми або середовища. Якщо збурюючий вплив не перевищує буферних і компенсаторних можливостей системи, вона встигає адаптуватися, зберігаючи структуру. В протилежному випадку система змушена здійснити фазовий перехід, змінюючи структуру і характер функціонування. Зокрема, якщо ж ресурсів моносистеми не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. При надто швидких змінах зовнішнього середовища система взагалі може зруйнуватися, переходячи в стан динамічного хаосу, з якого виникає і розвивається нова, інша за якістю моносистема [12, с.41-42].

У процесах взаємодії систем (у тому числі і з середовищем) визначальну роль відіграє можливість системи засвоювати і зберігати інформацію. В конкурентній боротьбі виграє система, яка здатна засвоювати більше інформації і відповідно підвищувати свою впорядкованість [12, с.44].

З властивістю комунікативності тісно пов'язана властивість *ієрархічності моносистеми*, що передбачає структурну і функціональну диференціацію моносистеми за принципами просторової підпорядкованості.

Властивість *зростання модульності та інноваційності господарювання* у ринкових умовах характеризуються значною організаційною подрібненістю, пріоритетністю розвитку малих і середніх виробництв, що формуються в умовах високої вартості земельних ресурсів, поширення інноваційних технологій та ринкових механізмів розвитку територіальних моносистем. Малі підприємства в таких умовах набувають ознак модульності – високої гнучкості на ринку, інноваційності, дрібнотоварності та підвищеної конкурентоспроможності. Позитивний ефект досягається за рахунок великої концентрації ресурсів на одній території, що має велике значення при здійсненні науково-технічних, виробничих, інфраструктурних, інноваційних та інших розробок та проектів.

Складність моносистеми як властивість характеризується складністю опису або моделювання моносистеми, зумовлена особливостями її функціональної і організаційної структури з неоднозначними (ймовірнісними) зв'язками, переважанням випадкових процесів, що важко формалізувати, тощо. [12, с.41-42]. Основні параметри складності моносистеми полягають в наступному:

- наявність великої кількості елементів;
- значна кількість станів в яких може перебувати моносистема;
- різноманітність зв'язків між елементами системи, що не дозволяє вивчити її поелементно;
- складності самих елементів, які також виступають складними підсистемами;
- варіативність виділення самих елементів моносистеми;
- наявності інтегративних властивостей елементів моносистеми.

Специфіка територіальної моносистеми, як і інших географічних систем полягає в тому, що її складові елементи займають фіксовані місця на земній поверхні і мають між собою ті чи інші просторові (територіальні) взаємини – відношення, взаємодію, взаємний вплив [18, с.169]. Тобто вони обмежені територією, на яку проектується структурна сутність моносистеми. В результаті відбувається територіалізація географічного простору і формування національних мереж, регіональних та локальних моносистем. Територіалізація трансформує геопростір в конкретну територіальну реальність, сприяє організації суспільства і трансформації хаосу складових елементів моносистем в територіальну впорядкованість (регулярність). Елементи системи можуть бути різноякісними, але одночасно сумісними.

Територіалізація простору в умовах монорозвитку на певному ієрархічному рівні розкриває можливість регулювати територіальні процеси концентрації і розсіювання, адаптації та відторгнення, інтеграції і диференціації, синергії і т.д. Сукупність цих процесів створює синтезований процес просторово-часової організації моносистеми, що забезпечується *горизонтальними зв'язками*. Вони являють собою взаємини просторової впорядкованості

(територіальної організації) географічних об'єктів, формуючи специфічні системоутворюючі відношення, які виділяють моносистеми в особливий клас систем [18, с.170]. До них відносяться *відношення*, що проявляються в просторових параметрах моносистеми (метричних і топологічних), адже і сама територіальна моносистема, і її компоненти володіють певними розмірами, формою, протяжністю, географічним положенням (місцеположенням), віддаленістю, доступністю і т.д. Як правило, елементи моносистеми неоднакові за розмірами, але незалежно від цього вони певним чином, у певному порядку розташовані, адаптовані один до одного. Від такого порядку, від просторового розміщення частин та відстаней між ними значною мірою залежить міцність та життєздатність системи, адже територіальна моносистема є стійкою далеко не при будь-яких, а лише при певних (оптимальних) розмірах та конфігурації.

Просторова впорядкованість моносистеми залежить від взаємопов'язаності її структурних елементів, компонентів, підсистем та проявляється в наявності дихотомії «центр-периферія» (з грецької «dichotomia» поділ на дві частини). Її формування є наслідком територіальної концентрації і деконцентрації населення, виробництва, енергії, речовини, інформації.

Проте, слід зазначити, що будь-яка територіальна моносистема включає в себе не тільки земельну площу, але і безліч інших природних, геохімічних, біогеографічних, технічних, економічних, соціальних, виробничих, культурних компонентів, явищ і процесів, то їх взаємодія забезпечується *вертикальними зв'язками*, тобто зв'язками речовинно-енергетичної взаємодії.

Найважливішим аспектом дослідження монорозвитку територіальної суспільної системи є *вивчення її структури*, оскільки моносистема будучи цілісним утворенням, зовсім не є чимось однорідним або аморфним, тобто у ній виразно виділяються різні структурні частини. За Е.Б. Алаєвим, структура – це сукупність стійких зв'язків і відношень між структурними елементами системи, що забезпечують її цілісність та тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах [1].

Дослідженням категоріального апарату поняття «структура» територіальної системи займається багато українських географів, зокрема О.І. Шаблій зазначає, що структура – це «системне поняття, що передбачає наявність складових комплексів, зв'язків між ними, закономірності поєднання складових частин і зв'язків між ними» [21, с.338], О.Г. Топчієв стверджує, що структура - це «закон внутрішньої будови елементів у системі» [20, с.153], це «впорядкованість, тобто певна послідовність, порядок розташування елементів у системі» [10, с.143], а М.Д. Пістун, розуміючи під нею «певний стійкий взаємозв'язок, взаємовідносини і взаєморозташування підсистем, що утворюють систему», «стійкі (інваріантні) форми її існування» [5, с.52-53]. Тобто, незважаючи на вплив внутрішніх та зовнішніх чинників, структура системи забезпечує збереження її якісної визначеності, цілісності, функціональності. Істотні ж за своїм впливом чинники можуть призводити до структурних зрушень.

Як і будь-яка територіальна суспільна система, система монорозвитку складається з простіших структурних утворень – елементів. У теорії і методиці систем вважається, що елементом системи є:

– «матеріальний або ідеальний предмет, який залежить від інших предметів та впливає на інші предмети, вважаючи що властивість бути елементом не виключає того, що той самий предмет може стати у певному контексті і системою» [15, с.136];

– «неподільна її частина», тобто він не може складатися з інших елементів, при цьому «неподільність елемента є відносною тільки для первинної системи» [15, с.138].

Головна специфіка елементів моносистеми – це здатність формувати територіальні поєднання (підсистеми), які є досить стійкими утвореннями та формуються в залежності від головної функції моносистеми. У цілому структурний аналіз системи спрямований не на характеристику окремих елементів та підсистем, а на аналіз їх взаємозалежності, взаємозв'язаності, взаєморозташування. Головною проблемою такого аналізу є ідентифікація елементів системи, а не довільне включення до її складу тих чи інших об'єктів. Всі елементи системи є ієрархічно упорядкованими. Кожний елемент можна розглядати як окрему систему. З іншого боку, вся система може розглядатися як неподільне ціле (тобто як елемент), або як окрема підсистема системи вищого рівня (т.зв. еквіпотенціалінісь системи) [18, с.171-172].

Для моносистеми характерна поліструктурність, тобто залежно від обраного критерію виділення елементів, компонентів, підсистем та зв'язків визначається окремий аспект структури.

Ієрархічно упорядковані між собою елементи моносистеми діляться на підсистеми різного рангу: національні, регіональні, локальні. Кожен компонент моносистеми може, в свою чергу, розглядатися як моносистема, при цьому досліджувана моносистема являє собою лише один з

компонентів більш широкій складній системі. Тобто, визначаючи територіальну ієрархію моносистем, зазначимо, що регіональна моносистема є підсистемою національної моносистеми та складається із локальних; її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. Відповідно до теорії самоорганізації і саморозвитку систем, їх поведінкові, якісні та динамічні кількісні характеристики залежать від власних внутрішніх ресурсів і функціональних можливостей. Стосовно монорозвитку територіальних систем це означає, що на відносно автономній суспільній монорозвиток здатні тільки самодостатні суспільно-географічні системи з належними обсягами екзистенціальних та еволюційних ресурсів [11]. Територіальні моносистеми нижчого ієрархічного рівня (локального), як правило, отримують для підтримки регіональні ресурси і є залежними від регіональних інституцій.

Маруняк Є.О. наголошує, що комплексна оцінка окремих територіальних елементів має відбуватись не лише з врахуванням топологічних та метричних властивостей геопростору, але охоплювати й кількісні та якісні характеристики його об'єктів та їх взаємозв'язків, що відповідатиме компонентному аспекту [16, с.8]. Структуру моносистеми, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах (О.М. Паламарчук, 1992), найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний. Оскільки структура, згідно системного підходу, визначається функціями системи, то, відповідно, структура завжди функціонує, функціональна.

Функціонально-компонентна структура територіальної системи монорозвитку передбачає наявність і взаємозв'язок її елементів, компонентів, підсистем, що відіграють генеруючу роль у процесі зміни стану моносистеми (рис. 2).

Вирішальне значення тут мають функціональні внутрішні (частково зовнішні) зв'язки, які забезпечують досягнення поставлених системних цілей і стабільне функціонування моносистеми. При цьому, функціонування може визначатися не тільки прив'язкою до випуску тієї чи іншої продукції (галузевий принцип), а й іншими напрямками діяльності, в тому числі реалізацію повноважень публічної влади, транспортно-логістичні завдання і т.д. Відповідно, саме функціональна ідентичність визначає потенціал соціально-економічного розвитку території, тобто є основним визначальним фактором територіального розвитку моносистеми.

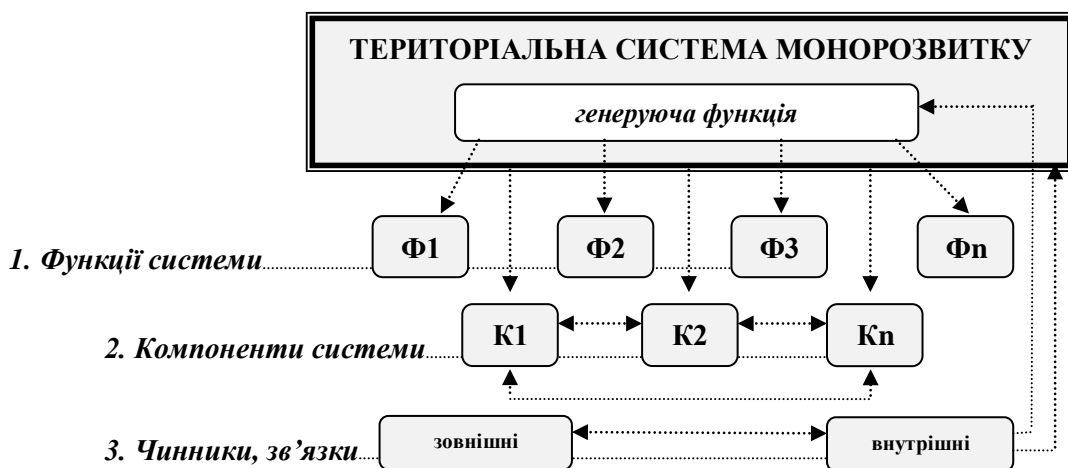

Рис. 2. Концептуальна модель функціонально-компонентної структури моносистеми

Важливим засобом декомпозиції територіальної системи монорозвитку на простіші складові є її *функціонально-територіальна структура*, яку можна визначити як сукупність певним чином взаєморозташованих територіальних елементів системи, які знаходяться в складній взаємодії та виконують певну функцію в процесі розвитку та функціонування системи, і ця функція тією чи іншою мірою пов'язана з географічним положенням елемента на досліджуваній території. Це зумовлено тим, що територіальні відношення системи проявляються найчастіше через функціональні зв'язки.

Функціонально-територіальна структура, як відзначає О.М. Паламарчук, «розкриває субстратну природу елементів системи, характер їх взаємодії, взаєморозташування, доступності, територіальної концентрації, тобто значною мірою визначає якісну специфіку всієї системи»

[13, с.106]. Вона формується сукупністю функціональних зв'язків територіальних і компонентних відношень, взятих у єдності і взаємозумовленості. Щоб її вивчити, необхідно надати територіальну визначеність компонентно-функціональним елементам господарського комплексу і виявити взаємозв'язки всередині цих компонентів і між ними. Також необхідно встановити взаємозв'язки між об'єктами, що утворюють різні територіальні структури.

Як зазначає О.І. Шаблій, сутність функціонально-територіальної структури в тому, що «різні складові частини геопросторової структури відіграють неоднакову роль у життєдіяльності територіальних систем» [21, с.355]. Так, у т.з. «живильно-розподільчій структурі» [9], або як її називає О.І. Шаблій (2003), «пов'язувальною» чи «лінійно-вузловою», виділяються ядра (центри) зосередження соціально-економічного потенціалу (населення, господарства) і лінії взаємозв'язку між ними. Такі центри, залежно від певного потенціалу, відіграють основну, регулюючу і координуючу роль для навколишньої території, притягуючи до себе територію (з її наповненням) за допомогою функціональних зв'язків. Ці зв'язки відображають лінії, вони продовжують процес функціонування господарства на території. Ядра і лінії утворюють т.з. опорний каркас виробництва і розселення [14].

Завдяки реалізації своїх функцій моносистема взаємодіє із зовнішнім середовищем (на макро-, мезо- і мікрорівні), здійснюючи обмін товарами і послугами, шляхом міграції населення, при реалізації інвестиційних потоків і т.д., при зниженні інтенсивності цих зв'язків, тобто при збільшенні ступеня територіальної ізольованості, існування територіальної моносистеми може бути поставлено під загрозу.

Отже, функціонально-територіальна структура моносистеми характеризує поділ моносистеми на територіальні елементи, їх взаєморозміщення, форми територіального зосередження, сусідство, підпорядкованість, взаємозв'язки між ними, а також територіальну організацію населення й господарства.

Функціонально-управлінська структура системи характеризується сукупністю управлінських і контролюючих органів, які виконують певні культурно-регулятивні функції і забезпечують цілеспрямований та узгоджений розвиток усіх структурних елементів системи.

Процес територіальної організації систем монорозвитку має бути не стихійним, а постійно регульованим та контрольованим. Процедура просторового регулювання повинна здійснюватися, виходячи з таких принципів:

- 1) рівноправний розвиток соціальної, економічної та екологічної сфер у всіх територіальних моносистемах, орієнтуючись на підвищення якості життя людини;
- 2) формування сприятливого середовища життя людей, що представляє всьому населенню свободу вибору способу життєдіяльності, який не суперечить суспільним законам;
- 3) науково обґрунтоване розміщення матеріальних і нематеріальних об'єктів з точки зору збереження навколишнього середовища;
- 4) раціональне використання природних та інтелектуальних ресурсів, їх охорона і відтворення;
- 5) збереження природної, історико-культурної та духовної спадщини, національних традицій і способу життя місцевого населення [4].

Дотримуючись таких принципів, можна більш ефективно вдосконалювати процеси просторового регулювання та управління структурних компонентів, підсистем територіальної системи в умовах монорозвитку і створювати більш комфортне середовище життєдіяльності людей.

Загальні висновки. В статті досліджено понятійно-категоріальний апарат монорозвитку територіальної системи як складної дискретної форми територіальної організації суспільства, яка характеризується сукупністю елементів або компонентів, підсистем, що перебувають у системоутворюючих відношеннях і зв'язках один з одним, що утворюють певну єдність або цілісність, якій притаманні якісно нові властивості, яких не мають географічні об'єкти, що її складають та притаманні системні та особливі ознаки.

Список використаних джерел

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Басюркіна Н.Й. Класифікаційні ознаки і види агропромислових формувань в Україні / Н.Й. Басюркіна // Вісник соціально-економічних досліджень – 2012 – випуск 4 (47) – С. 260-270
3. Геселева Н.В. Емерджентні властивості системи / Н.В. Геселева, Н.М. Заріцька // БІЗНЕСІНФОРМ № 7. – 2013 – С. 93-97
4. Джаман М.А. Экономическое пространство как территориальная организация общества (теоретико-методологический аспект) / М.А. Джаман // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Випуск 1 (49). Т. 2. – С.19-26
5. Дзеніс З.Е. Методология и методика социально-эконом-географических исследований: Монография. – Рига, 1980. – 262 с.
6. Заставецька Л.Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України:

- Монографія / Л.Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.
7. Іщук І.С. Географія промислових комплексів / І.С.Іщук, О.В. Гладкий – К. Знання – 2011. – 375 с.
 8. Логістика: теорія та практика : навч. посіб. / В.М. Кислий, О.А. Біловодська, О.М. Олефіренко, О.М. Смоляник. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.
 9. Маєргойз И. М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований / И. И. Маєргойз. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 136 с.
 10. Мохначук С.С. Суть, формування і особливості прогнозування економіко-географічних систем / С.С. Мохначук, М.Д. Пістун, Є.Й. Шипович // Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. – К., 1976. – С.140-151.
 11. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Л. Н. Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
 12. Немец К. А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / Навчально-методичний посібник // К. А. Немец, Л. М. Немец. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна – 2014. – 172 с.
 13. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук – К. : Знання, 1998. – 416 с.
 14. Паламарчук М. М. Формирование регионально-агломерационных комплексов как направление трансформации территориальной структуры хозяйств староосвоенных районов / М. М. Паламарчук, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко // Изв. АН СССР. Серия: география. – № 5. – С. 80-87.
 15. Садовський В.Н. Основания общей теории систем : [монография] / В.Н. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 280 с.
 16. Соціально-економічний простір (методологія геопросторових досліджень та практика планування) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.02 / Маруняк Євгенія Олександрівна ; НАН України, Ін-т географії. - Київ, 2016. - 42 с.
 17. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – Киев-Одесса: Высшая школа, 1988. – 187 с.
 18. Топчиев О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник / О.Г. Топчиев – Одеса: Астропринт, – 2001. – 560 с.
 19. Топчиев О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / О. Г. Топчиев – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
 20. Топчиев О.Г. Стан і перспективи застосування математичних методів у географічних дослідженнях / О.Г. Топчиев, Г.І. Швєбс // Проблеми географії науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. – К., 1976. – С.151-160.
 21. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
 22. Шаблій О.І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О.І.Шаблій. – Львів: Льв. нац. ун-т ім.І.Франка, 2001. – 744 с.

References

1. Alaev Э.В. Sotsyalno-ekonomycheskaia heohrafiya: poniatyino-termynolohycheskyi slovar / Э.В. Alaev. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Basiurkina N.I. Klyasifikatsiini oznaky i vydy ahropromyslovykh formuvan v Ukraini / N.I. Basiurkina // Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen – 2012 – vypusk 4 (47) – S. 260-270
3. Heseleva N.V. Emerdzhentni vlastyosti systemy / N.V. Heseleva, N.M. Zaritska // BIZNESINFORM № 7. - 2013 – S. 93-97
4. Dzhaman M.A. Ekonomycheskoe prostranstvo kak terrytorialnaia orhanyzatsiia obshchestva (teoretyko-metodolohycheskyi aspekt) / M.A. Dzhaman // Naukovyi visnyk Uzhhorodsoho universytetu. Seriya Ekonomika. – Vypusk 1 (49). T. 2. – S.19-26
5. Dzenys Z.E. Metodolohiia y metodyka sotsyalno-ekonom-heohrafycheskykh yssledovanyi: Monohrafiya. – Ryha, 1980. – 262 s.
6. Zastavetska L.B. Systemy rozselennia i heoprostorovi problemy vdoskonalennia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy: Monohrafiia / L.B. Zastavetska. – Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2013. – 332 s.
7. Ishchuk I.S. Heohrafiia promyslovykh kompleksiv / I.S.Ishchuk, O.V. Hladkyi – K. Znannia – 2011. – 375 s.
8. Lohistyka: teoriia ta praktyka : navch. posib. / V.M. Kyslyi, O.A. Bilovodska, O.M. Olefirenko, O.M. Smolianyuk. – К. : Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – 360 s.
9. Maerhoiz Y. M. Metodyka melkomasshtabnykh ekonomiko-heohrafycheskykh yssledovanyi / Y. Y. Maerhoiz. – М. : Yzd-vo MHU, 1981. – 136 s.
10. Mokhnachuk S.S., Pistun M.D., Shypovych Ye.I. Sut, formuvannia i osoblyvosti prohnouzuvannia ekonomiko-heohrafichnykh system / S.S. Mokhnachuk, M.D. Pistun, Ye.I. Shypovych // Problemy heohrafichnoi nauky v Ukrainii RSR v period naukovo-tekhnichnoho prohresu. – К., 1976. – S.140-151.
11. Nemets L.N. Ustoichyvoe razvytye: sotsyalno-heohrafycheskye aspekty (na prymere Ukrayny): Monohrafiya / L. N. Nemets. – Kh.: Fakt, 2003. – 383 s.
12. Niemets K. A. Teoriia i metodolohiia heohrafichnoi nauky: metody prostorovoho analizu / Navchalno-metodychnyi posibnyk // K. A. Niemets, L. M. Niemets. – Kh.: KhNU im. V. N. Karazina – 2014. – 172 s.
13. Palamarchuk M. M. Ekonomichna i sotsialna heohrafiia Ukrainy z osnovamy teorii / M. M. Palamarchuk, O. M. Palamarchuk – К. : Znannia, 1998. – 416 s.
14. Palamarchuk M. M. Formyrovanye rehyonalno-ahlomeratsyonnnykh kompleksov kak napravlenye transformatsyy terrytorialnoi struktury khoziaistv staroosvoennnykh raionov / M. M. Palamarchuk, Y. A. Horlenko, L. H. Rudenko // Yzv. AN SSSR. Seryia: heohrafiya. – № 5. – S. 80-87.
15. Sadovskiy V.N. Osnovaniya obshchei teoryy system : [monohrafiya] / V.N. Sadovskiy. – М.: Nauka, 1974. – 280 s.
16. Sotsialno-ekonomichnyi prostir (metodolohiia heoprostorovykh doslidzhen ta praktyka planuvannia) [Tekst] : avtoref. dys. ... d-ra heohr. nauk : 11.00.02 / Maruniak Yevheniia Oleksandrivna ; NAN Ukrainy, In-t heohrafi. - Kyiv, 2016. - 42 s.
17. Topchiyev A.H. Prostranstvennaia orhanyzatsiia heohrafycheskykh kompleksov y system. – Kyev-Odessa: Vysshaha shkola, 1988. – 187 s.
18. Topchiyev O.H. Osnovy suspilnoi heohrafi. Navchalnyi posibnyk / O.H. Topchiyev – Odesa: Astroprynt, – 2001. – 560 s.
19. Topchiyev O.H. Suspilno-heohrafichni doslidzhennia: metodolohiia , metody, metodyky: Navchalnyi posibnyk / O. H. Topchiyev – Odesa: Astroprynt, 2005. – 632 s.
20. Topchiyev O.H. Stan i perspektyvy zastosuvannia matematychnykh metodiv u heohrafichnykh doslidzhenniakh / O.H. Topchiyev, H.I. Shvebs // Problemy heohrafi. nauky v Ukrainii RSR v period naukovo-tekhnichnoho prohresu. – К., 1976. – S.151-160.
21. Shablii O. I. Osnovy zahalnoi suspilnoi heohrafi. pidruchnyk / O. I. Shablii – Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s.
22. Shablii O.I. Cuspilna heohrafiia : teoriia, istoriia, ukrainoznavchi studii / O.I.Shablii. – Lviv: Lv. nats. un-t im.I.Franka, 2001. – 744 s.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>